

Θεωρία και ιστορία του καπιταλισμού και το εθνικό φαινόμενο. Η ελληνική περίπτωση.

I. Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα, η έννοια του τρόπου παραγωγής, προκαπιταλιστικά κοινωνικά συστήματα (17/10/2018)

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ζητούμενο στο Σεμινάριο είναι η διερεύνηση της σύγχρονης Ελλάδας (κράτος, χαρακτήρας κοινωνίας) και ορισμένων κρίσιμων στοιχείων της ιστορίας της που φωτίζουν το παρόν.

Αναδύονται δύο σημαντικά ζητήματα προς διερεύνηση και συζήτηση: Το έθνος (και επομένως το ελληνικό έθνος) και ο καπιταλισμός (και επομένως ο ελληνικός καπιταλισμός)

Ερώτημα 1^ο: Πώς σχετίζεται το έθνος με τον καπιταλισμό; Ειδικότερα: Από χρονική άποψη, το έθνος προηγείται του καπιταλισμού, ή μήπως η δημιουργία του συμπίπτει με την *ανάδυση και κυριαρχία* του καπιταλισμού, ή αντίθετα έπεται του καπιταλισμού;

Η *συμβατική απάντηση* θεωρεί ότι το έθνος (ως συνδετικός δεσμός μιας κοινότητας ανθρώπων) χαρακτηρίζει τις ανθρώπινες κοινωνίες σχεδόν από την απαρχή των ιστορικών χρόνων, και επομένως προηγείται του καπιταλισμού (αλλά και προγενέστερων κοινωνικών συστημάτων ή μορφών οργάνωσης της κοινωνίας). Η προβληματική είναι γνωστή από την εκπαίδευση και αναπαράγεται διαρκώς από τις παγιωμένες απόψεις της πλειοψηφίας των ανθρώπων που κινούνται γύρω μας. Ας δούμε όμως πώς τη διατυπώνει ο Arnold Toynbee (1889-1975), καθηγητής Ιστορίας στο London School of Economics και στο King's College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου:

«Τέσσερις χιλιάδες χρόνια ελληνικής ιστορίας έχουν δημιουργήσει τέσσερις ελληνικές κληρονομίες, καθεμία από τις οποίες είχε την επίδρασή της στη ζωή των Ελλήνων στα κατοπινότερα στάδια της ιστορίας τους. Οι αρχαίοι Έλληνες έλαβαν μια κληρονομιά από τους Μυκηναίους, οι Έλληνες της βυζαντινής περιόδου έλαβαν κληρονομιά από τους αρχαίους Έλληνες, οι Έλληνες των νεότερων χρόνων έλαβαν μια κληρονομιά από τους βυζαντινούς και μια δεύτερη από τους αρχαίους. Αν συγκρίνουμε τα αντίστοιχα αποτελέσματα αυτών των κληρονομιών, πρέπει πιθανώς να συμπεράνουμε ότι η επίδραση του παρελθόντος είναι πιο ευεργητική όταν η μνήμη είναι εξασθενημένη και όταν ο σεβασμός για αυτό το παρελθόν είναι συγκρατημένος» Arnold Toynbee, *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992: 354. (*The Greeks and their Heritage*, Oxford, Oxford University Press, 1981).

Ωστόσο, η αντίληψη αυτή περί ιστορικής συνέχειας των εθνών από τους προϊστορικούς ή αρχαίους χρόνους έχει αμφισβητηθεί: Ο Eric Hobsbawm σημειώνει:

«Οι δύο τελευταίοι αιώνες της ανθρώπινης ιστορίας [...] είναι αδύνατο να ερμηνευθούν αν δεν κατανοηθεί ο όρος “έθνος” και το λεξιλόγιο που προέρχεται από αυτόν. Αυτός ο όρος φαίνεται να εκφράζει κάτι σημαντικό στις ανθρώπινες υποθέσεις. Αλλά τι ακριβώς; Εδώ βρίσκεται το μυστήριο» E.J. Hobsbawm, *Εθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα 1994: 14.

Και προσθέτει: «Έχουν γίνει συχνά προσπάθειες να καθιερωθούν αντικειμενικά κριτήρια τόσο για τον ορισμό του “έθνους” όσο και για τους λόγους για τους οποίους ορισμένες ομάδες έγιναν “έθνη” και άλλες όχι. Οι προσπάθειες αυτές βασιζόνταν σε μεμονωμένα κριτήρια όπως η γλώσσα ή η εθνικότητα, είτε σε συνδυασμό κριτηρίων όπως η γλώσσα, το κοινό έδαφος, η κοινή ιστορία, κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά ή οτιδήποτε άλλο [...]. Όλοι οι ορισμοί που ακολουθούν αυτού του τύπου τα αντικειμενικά κριτήρια έχουν αποτύχει για τον εμφανή λόγο ότι, ενώ μπορούν ανά πάσα στιγμή να περιγράψουν ένα “έθνος”, ανταποκρίνονται σε μερικά μόνο μέλη της ευρείας τάξης των ομάδων αυτών και κατά συνέπεια πάντα μπορούν να προκύψουν εξαιρέσεις» (όπ.π.: 16-17).

Ο ορισμός σύμφωνα με τον οποίο το έθνος εκφράζει την κοινή πεποίθηση και βούληση μιας ομάδας ανθρώπων ότι/να αποτελούν έθνος, αφενός ανοίγει περεταίρω ζητήματα, όπως αυτό της επικράτειας (του κράτους και του εδάφους) και της ιστορίας, ταυτόχρονα όμως είναι επίσης μάλλον κυκλικός: Ορίζει το έθνος δια του έθνους.

Αν υπάρχουν τέτοια ερωτήματα, σχετικά με το τι συνιστά «έθνος» (το περιεχόμενο της έννοιας «έθνος»), άλλο τόσο υφίστανται ασάφειες και ερωτήματα αναφορικά και με το τι συνιστά καπιταλισμό (την έννοια του καπιταλισμού). Ήδη αναφερθήκαμε στην *ανάδυση* και την *κυριαρχία* του καπιταλισμού, δηλαδή δύο καταστάσεις που *δεν ταυτίζονται αναγκαστικά*.

Κυριαρχία του καπιταλισμού σημαίνει ότι αυτό που αποτελεί καπιταλισμό έχει αποκρυσταλλωθεί σε κοινωνικό σύστημα, δηλαδή στην επικρατούσα ή κυρίαρχη οικονομική, πολιτική, ιδεολογική, πολιτιστική όψη μιας χώρας ή μιας περιοχής.

Ανάδυση του καπιταλισμού σημαίνει ότι εμφανίζονται καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις σε μια περιοχή ή κοινωνία χωρίς αναγκαστικά να κυριαρχούν έναντι κάποιων διαφορετικών, μη-καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες μάλιστα μπορεί να είναι οι

κυρίαρχες. Μπορεί να εμφανίζονται λοιπόν καπιταλιστικές σχέσεις στο εσωτερικό ενός μη-καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος.

Θα προσεγγίσουμε τα ζητήματα αυτά (έχοντας πάντα ως σημείο αναφοράς και την ελληνική περίπτωση), με βάση τη θεωρία του Καρλ Μαρξ (1818-1883). Γιατί Μαρξ;

Διότι ο Μαρξ οικοδόμησε ένα θεωρητικό πεδίο, ένα σύστημα εννοιών με βάση το οποίο μπορούμε να αποκρυπτογραφήσουμε την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα που μας περιβάλλει, τον καπιταλισμό. Τον κάθε καπιταλισμό και όχι απλώς εκείνον της Αγγλίας του 19ου αιώνα, στον οποίο έζησε ο Μαρξ. Κατ' επέκταση, μπορούμε να αντιληφθούμε την ειδοποιό διαφορά του καπιταλισμού από άλλες κοινωνικές μορφές και άλλα κοινωνικά συστήματα και να διερευνήσουμε θεωρητικά και αυτά τα τελευταία.

Βεβαίως, όπως γνωρίζουμε, ο Μαρξ δεν γεννήθηκε από το κεφάλι του Δία (πατέρας του ήταν ο Heinrich Marx [1777-1838] και μητέρα του η Henriette Presburg-Marx [1788-1863]). Συνεπώς δεν θα ήταν δόκιμο να υποθέσουμε ότι ολόκληρο το τεράστιο έργο του, από το 1843 που ξεκινάει μέχρι το θάνατό του έχει την ίδια θεωρητική ωριμότητα και βαρύτητα. Το έργο λοιπόν του Μαρξ δεν είναι «ευαγγέλιο». Περιέχει ασυνέχειες, τομές, νέες αρχές και αναπροσανατολισμούς. Είναι ένα ανοικτό θεωρητικό-ερευνητικό πρόγραμμα, από το οποίο δεν απουσιάζουν και αντιφάσεις. Θα μας απασχολήσουν κυρίως οι αναλύσεις και οι έννοιες που διατύπωσε ο Μαρξ κατά την περίοδο 1857-1882 στο πλαίσιο του «προγράμματος» που ο ίδιος ονόμασε «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», και όπου περιλαμβάνονται και οι τρεις τόμοι του μεγάλου έργου του, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*.

Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ διατυπώνει κατά κύριο λόγο (αλλά όχι αποκλειστικά) μια θεωρία του καπιταλισμού ως κοινωνικού συστήματος, την οποία θα δούμε κατ' αρχάς σε συνοπτική-κωδικοποιημένη μορφή. Σημεία αυτής της κωδικοποίησης θα δούμε σε πιο αναπτυγμένη (και συγκεκριμένη) μορφή στη διάρκεια του Σεμιναρίου.

2. Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα

Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό χαρακτηρίζεται κατ' αρχάς από τρία βασικά χαρακτηριστικά:

2.1. Γενικευμένη εμπορευματοπαραγωγή

Ό,τι παράγεται με καπιταλιστικό τρόπο είναι εμπόρευμα, δηλαδή ένα «πράγμα» (υλικό αγαθό ή υπηρεσία) που προορίζεται να πουληθεί έναντι χρήματος στην αγορά.

2.2. Μισθωτή εργασία

Η εργασία που παράγει τα εμπορεύματα καταβάλλεται από ανθρώπους οι οποίοι είναι «ιδιοκτήτες» του εαυτού τους (επομένως και της ικανότητάς τους να εργάζονται), δηλαδή δεν υπόκεινται σε κάποιες σχέσεις άμεσης προσωπικής υποταγής σε άλλους ανθρώπους. Παράλληλα όμως δεν (έχουν τη δυνατότητα να) κατέχουν μέσα παραγωγής ώστε να παράγουν για λογαριασμό τους (ώστε ό,τι παράγουν να τους ανήκει).

Μισθωτή εργασία σημαίνει λοιπόν *κατάργηση των προσωπικών σχέσεων εξάρτησης* (δουλεία, δουλοπαροικία, κοινοτικό σύστημα κλπ.) που χαρακτήριζαν παλαιότερες μορφές κοινωνίας και ταυτόχρονα αποχωρισμό των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής.

2.3. Γενίκευση των χρηματικών σχέσεων – το χρήμα ως αυτοσκοπός (ως κεφάλαιο).

Η γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή προϋποθέτει και συνεπάγεται τη γενίκευση της χρηματικής κυκλοφορίας, καθώς το εμπόρευμα (E) παράγεται για να ανταλλάξει έναντι χρήματος (X), δηλαδή φέρει εξ αρχής ένα ιδεατό χρηματικό όνομα (παράγεται ως διατεταγμένο ζεύγος: E-X), το οποίο μέλλει (πρέπει) να πραγματοποιηθεί στη αγορά

Τα τρία αυτά στοιχεία αποτελούν αλληλοκαθοριζόμενες όψεις του καπιταλιστικού συστήματος:

«Αυτό που χαρακτηρίζει την κεφαλαιοκρατική εποχή είναι ότι η εργασιακή δύναμη αποκτάει για τον ίδιο τον εργάτη τη μορφή εμπορεύματος που του ανήκει, και η εργασία του αποκτάει επομένως τη μορφή της μισθωτής εργασίας. Από την άλλη μεριά μόνο απ' αυτή τη στιγμή γενικεύεται η εμπορευματική μορφή των προϊόντων της εργασίας» (Μαρξ 1978-α: 183, η έμφαση προστέθηκε).

Ο Μαρξ αρχίζοντας την ανάλυσή του από το εμπόρευμα, προσεγγίζει αρχικά τον καπιταλισμό ως ένα κοινωνικό σύστημα στο οποίο το χρήμα γίνεται αυτοσκοπός, αποκτά τη δύναμη να αυξάνεται, να πολλαπλασιάζεται. Τότε το χρήμα λειτουργεί ως κεφάλαιο. Το

κεφάλαιο είναι αξία που παράγει περισσότερη αξία. Ο κάτοχος χρήματος γίνεται επομένως καπιταλιστής που καρπώνεται αυτή την περισσότερη αξία, την υπεραξία.

Το χρήμα, λειτουργώντας ως κεφάλαιο, ενοποιεί την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής και τη διαδικασία κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, σε αντιστοιχία με το σχήμα $X-E-X'$ [ή $X-E-(X+\Delta X)$].

Στην αναπτυγμένη μορφή του, έχουμε το ακόλουθο σχήμα:

$$X--E (= M\pi+E\delta) [\rightarrow\Pi\rightarrow E']--X'$$

Ο καπιταλιστής εμφανίζεται στην αγορά ως ιδιοκτήτης του χρήματος (X) αγοράζοντας εμπορεύματα (E), τα οποία αποτελούνται από μέσα παραγωγής ($M\pi$) και εργασιακή δύναμη ($E\delta$). Στη διαδικασία παραγωγής (Π) καταναλώνει παραγωγικά τα E , για να δημιουργήσει μια εκροή εμπορευμάτων, ένα προϊόν (E') του οποίου η αξία ξεπερνά αυτή του E . Τελικά πουλά αυτήν την εκροή για να εισπράξει ένα ποσό χρήματος (X') υψηλότερο σε σχέση με το (X). Έτσι

«η χρηματική κυκλοφορία οδηγεί (...) στο κεφάλαιο» (Μαρξ 1990, *Grundrisse*: 596). Το χρήμα εμφανίζεται να κατέχει «την απόκρυφη ιδιότητα να γεννάει αξία» (Μαρξ 1978-α, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1ος: 167).

Η διαφορά $X'-X$ είναι η υπεραξία ($υ$), την οποία ιδιοποιείται ο κάτοχος χρήματος-καπιταλιστής, ο οποίος διευθύνει και την όλη διαδικασία παραγωγής.

Ο Μαρξ επισημαίνει:

«Για να μετατραπεί λοιπόν το χρήμα σε κεφάλαιο πρέπει ο κάτοχος του χρήματος να βρει στην αγορά των εμπορευμάτων τον ελεύθερο εργάτη, ελεύθερο με διπλή έννοια, από τη μια με την έννοια ότι σαν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργατική του δύναμη σαν εμπόρευσμά του, και από την άλλη με την έννοια ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη.

Το ζήτημα, γιατί ο ελεύθερος εργάτης παρουσιάζεται μπροστά του στη σφαίρα της κυκλοφορίας δεν ενδιαφέρει τον κάτοχο του χρήματος» (Μαρξ 1978α: 181-182).

Και συμπληρώνει κάτι στο οποίο θα επανέλθουμε στα επόμενα:

«Κι εμάς για την ώρα δεν μας ενδιαφέρει περισσότερο. Ξεκινάμε θεωρητικά από το γεγονός που υπάρχει, όπως ξεκινάει πρακτικά απ' αυτό και ο κάτοχος χρήματος. Ένα πράγμα είναι ξεκάθαρο. Η φύση δεν παράγει από τη μεριά κατόχους χρήματος ή εμπορευμάτων και από την άλλη ανθρώπους που κατέχουν μόνο τις εργατικές τους δυνάμεις» (όπ.π.: 182).

Η εργασία αποτελεί λοιπόν *καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής* και παρά την τυπική ισότητα μεταξύ των κατόχων εμπορευμάτων στην αγορά (του κατόχου των μέσων παραγωγής [Μπ] και του χρήματος από τη μια μεριά, και του κατόχου της εργασιακής του δύναμης [Εδ] από την άλλη), περιλαμβάνει μια σχέση εξουσίας και οικονομικής εκμετάλλευσης του εργαζόμενου (κατόχου του εμπορεύματος Εδ) από τον καπιταλιστή, ο οποίος επιβάλλει τους δεσποτικούς όρους του στο χώρο της παραγωγής, με στόχο την μεγιστοποίηση της υπεραξίας η οποία παίρνει πάντα τη μορφή του [περισσότερου του αρχικού] χρήματος (ΔΧ).

Όμως η ανάλυση του Μαρξ σχετικά με τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος δεν εξαντλείται στα παραπάνω τρία στοιχεία. Επιπλέον στοιχεία είναι:

2.4. Συγκέντρωση των μέσων παραγωγής. Καπιταλιστής και μεσοαστός

Το στοιχειώδες χαρακτηριστικό της κεφαλαιακής σχέσης είναι ότι ο ελεύθερος εργάτης (ελεύθερο άτομο και απαλλοτριωμένο από μέσα παραγωγής) εργάζεται προς όφελος του κατόχου των μέσων παραγωγής. Εντούτοις καπιταλιστής, ως «προσωποποίηση» του κεφαλαίου, δεν είναι κάθε ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής ή επιχειρηματίας που χρησιμοποιεί μισθωτή εργασία. Για να αποτελεί ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής «κεφάλαιο», η κλίμακα της παραγωγής και ο αριθμός των μισθωτών που απασχολούνται από τον επιχειρηματία πρέπει να είναι σε ένα τέτοιο μέγεθος, ώστε ο καπιταλιστής να έχει απεμπλακεί από την άμεση εργασία, διατηρώντας αποκλειστικά τη διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας.

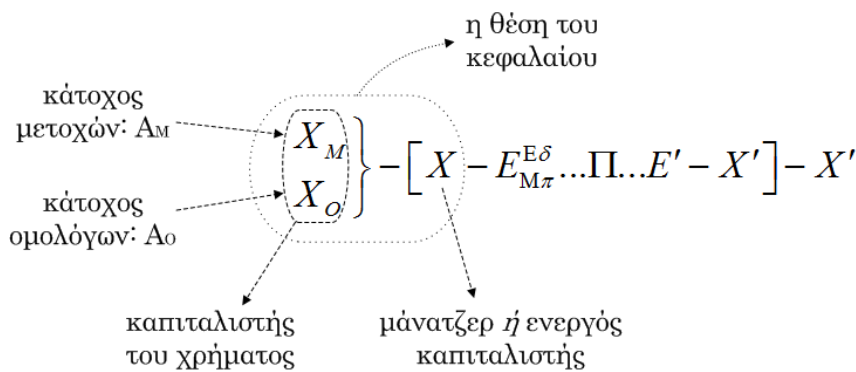
«Όπως είδαμε, η καπιταλιστική παραγωγή αρχίζει στην πραγματικότητα από τη στιγμή που κάθε ατομικό κεφάλαιο απασχολεί ταυτόχρονα ένα μεγαλύτερο αριθμό εργατών [...] Ένας ορισμένος βαθμός ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής απαιτεί να μπορεί ο κεφαλαιοκράτης να χρησιμοποιεί όλο το χρόνο που στη διάρκειά του ασκεί την ιδιότητα του κεφαλαιοκράτη, δηλαδή του προσωποποιημένου κεφαλαίου, για να ιδιοποιείται και επομένως

για να ελέγχει ξένη εργασία και για να πουλάει τα προϊόντα αυτής της εργασίας» (Μαρξ, 1978-α.: 337, 322).

Η τάξη των «μικρών εργοδοτών», που συνεχίζουν να εργάζονται στην άμεση διαδικασία παραγωγής, αποτελούν τη *μεσαία αστική* (ή *μεσοαστική*) τάξη, ως διακριτή τάξη τόσο από την καπιταλιστική όσο και από την *παραδοσιακή μικροαστική* των αυτοαπασχολούμενων παραγωγών εμπορευμάτων. Πρόκειται για μια «υβριδική» τάξη (και διαδικασία παραγωγής μεταξύ της καπιταλιστικής παραγωγής και της αυτοαπασχόλησης).

2.5. Η χρηματοπιστωτική ύπαρξη του κεφαλαίου

Στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ δείχνει ότι η θέση του κεφαλαίου μπορεί να καταλαμβάνεται από περισσότερα του ενός υποκείμενα. Συγκεκριμένα από τον *καπιταλιστή του χρήματος* και από τον *ενεργό καπιταλιστή*.¹ Τούτο σημαίνει ότι μία αναλυτική περιγραφή του καπιταλισμού δεν μπορεί να αγνοεί την *κυκλοφορία του τοκοφόρου κεφαλαίου*, η οποία αποδίδει όχι μόνο τη δομή του χρηματοπιστωτικού συστήματος αλλά και τη γενική και ανεπτυγμένη μορφή κάθε κεφαλαιακής κίνησης. Η επιχειρηματολογία του Μαρξ συνοψίζεται στο παρακάτω σχήμα.

Κατά την τέλεση του δανεισμού, ο καπιταλιστής του χρήματος A γίνεται αποδέκτης και κάτοχος ενός *χρεογράφου* ή *αξιογράφου* A , δηλαδή μιας γραπτής υπόσχεσης πληρωμής (που αναγκαστικά έχει ενδεχομενικό χαρακτήρα) από τον ενεργό καπιταλιστή B . Η υπόσχεση αυτή πιστοποιεί ότι ο A εξακολουθεί να παραμένει ιδιοκτήτης του χρηματικού κεφαλαίου X . Δεν μεταβιβάζει το κεφάλαιό του στον B , αλλά του εκχωρεί τη δυνατότητα να το χρησιμοποιήσει για κάποιο διάστημα. Θα αναγνωρίσουμε δύο γενικούς τύπους χρεογράφων:

¹ Βλ. Μαρξ 1978-β, κεφ. 21, 22, 23, 24, 29, 30.

τα ομόλογα A_0 και τις μετοχές A_M . Στην πρώτη περίπτωση η επιχείρηση δεσμεύεται να καταβάλει σταθερές και προσυμφωνημένες χρηματοοικονομικές πληρωμές ανεξάρτητα από την οικονομική της κερδοφορία. Στη δεύτερη περίπτωση εξασφαλίζει δανειακό κεφάλαιο πουλώντας τμήμα της ιδιοκτησίας της, γεγονός που τη δεσμεύει να αποδίδει μερίσματα σχετιζόμενα με τα κέρδη της. Εάν η εταιρία είναι εισηγμένη στο χρηματιστήριο και αναφερόμαστε στην έκδοση μετοχών, ο κεφαλαιοκράτης Β αντιπροσωπεύει τον μάντζερ ενώ ο κεφαλαιοκράτης Α το νομικό ιδιοκτήτη.

Επομένως, σύμφωνα με τη θεωρία του κεφαλαίου που ανέπτυξε ο Μαρξ, το κεφάλαιο υφίσταται με τη μορφή Ιανού, αφενός ως μέσα παραγωγής και αφετέρου ως χρηματοπιστωτικά αξιόγραφα. Ο χρηματοπιστωτικός «τρόπος ύπαρξης» της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας λειτουργεί ως υπόσχεση πληρωμής και ταυτόχρονα ως απαίτηση στο μέλλον. Το πιστωτικό χρήμα γίνεται η κυρίαρχη μορφή χρήματος:

«Αυτός ο κοινωνικός χαρακτήρας του κεφαλαίου πετυχαίνεται και πραγματοποιείται πέρα για πέρα μόνο με την πλήρη ανάπτυξη του πιστωτικού και τραπεζικού συστήματος» (Μαρξ 1978-β: 758).

Η καθαρή μορφή της ιδιοκτησίας κεφαλαίου (είτε πρόκειται για χρήμα είτε για παραγωγικό κεφάλαιο) είναι το χρηματοπιστωτικό αξιόγραφο, που αντιστοιχεί, δηλαδή, σε «φανταστική χρηματική περιουσία» (ό.π.: 602). Τα αξιόγραφα είναι ιδιόμορφα (*sui generis*) εμπορεύματα.

Η τιμή του αξιογράφου δεν προκύπτει ούτε από την αξία του χρήματος που διατίθεται ούτε από την αξία του «παγίου» υλικού κεφαλαίου. Οι τίτλοι ιδιοκτησίας τιμολογούνται στη βάση του (μελλοντικού) εισοδήματος που εκτιμάται θα αποφέρουν στο πρόσωπο που τους κατέχει (κεφαλαιοποίηση που ενσωματώνει τον κίνδυνο), το οποίο φυσικά είναι μέρος της υπεραξίας που θα παραχθεί.

Όταν ο Μαρξ περιγράφει την κοινωνική φύση των χρηματοπιστωτικών αγορών, εισάγει την έννοια του «πλασματικού κεφαλαίου», και μιλάει για φετιχισμό. Θέλει να επισύρει την προσοχή μας στο γεγονός ότι οι κινητές χρηματοπιστωτικές αξίες (μετοχές, ομόλογα, παράγωγα ...) αποτελούν *πραγματοποιημένες μορφές εμφάνισης της κοινωνικής σχέσης του κεφαλαίου*. Αποτελούν δομικές αναπαραστάσεις των καπιταλιστικών σχέσεων, οι οποίες συσκοτίζουν την ταξική φύση των καπιταλιστικών κοινωνιών, ενώ ταυτόχρονα, σηματοδοτούν και προκαλούν τον κατάλληλο τρόπο συμπεριφοράς που απαιτείται για τη δραστική αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας.

«Το χρήμα [...] γίνεται από μια αξία δοσμένου μεγέθους, σε αυτοαξιοποιούμενη, αυτοαυξανόμενη αξία. Παράγει κέρδος [...]. Έτσι το χρήμα, εκτός από την αξία χρήσης που έχει σαν χρήμα, αποκτάει μια πρόσθετη αξία χρήσης, συγκεκριμένα, την αξία χρήσης να λειτουργεί σαν κεφάλαιο. Η αξία χρήσης του συνίσταται εδώ ακριβώς στο κέρδος που παράγει, όταν έχει μετατραπεί σε κεφάλαιο. Με την ιδιότητα αυτή του δυνητικού κεφαλαίου, του μέσου για την παραγωγή του κέρδους, το χρήμα γίνεται εμπόρευμα, ένα εμπόρευμα όμως *sui generis*. Η πράγμα που καταλήγει στο ίδιο, *το κεφάλαιο σαν κεφάλαιο γίνεται εμπόρευμα*» (Το Κεφάλαιο, τ. 3ος: 427-28, η υπογράμμιση προστέθηκε).

«Στο τοκοφόρο κεφάλαιο η σχέση του κεφαλαίου φθάνει την πιο εξωτερική και την πιο φετιχιστική μορφή της» (όπ.π.: 493).

Το κεφάλαιο εμφανίζεται στην οικονομική εμπειρία ως «τιτλοποιημένη» κοινωνική σχέση. Πρόκειται για ένα αυθεντικό αποτέλεσμα της *πραγμοποίησης* της κοινωνικής σχέσης σε εμπόρευμα.

2.6. Η συγκρότηση του «συνολικού κεφαλαίου» μέσω του κεφαλαιακού ανταγωνισμού

Η σχέση κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας αναλύεται αρχικά από τον Μαρξ στο επίπεδο της μεμονωμένης μονάδας της καπιταλιστικής παραγωγής, της επιχείρησης, την οποία ο Μαρξ ονομάζει *ατομικό κεφάλαιο*. Η σχέση όμως αυτή δρα επίσης, και κυρίως, στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας, όπου και λειτουργούν οι εγγενείς αιτιακές σχέσεις και κανονικότητες (οι «νόμοι») του συστήματος. Οι εγγενείς αυτές αιτιακές σχέσεις που διέπουν την καπιταλιστική οικονομία μετασχηματίζουν το σύνολο των ατομικών κεφαλαίων σε στοιχεία του *συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου*, δηλαδή τα τοποθετούν στο εσωτερικό ενός *οικονομικού συστήματος*, το οποίο και τα επικαθορίζει.

Οι εγγενείς στο σύστημα αιτιώδεις σχέσεις, οι οποίες διέπουν το *συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο* διαμορφώνονται, αλλά και επιβάλλονται στα ατομικά κεφάλαια, μέσω του *ανταγωνισμού*.

«Ο ελεύθερος ανταγωνισμός [...] είναι η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου ως κεφάλαιο. [...] Η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο συντίθεται στις επαρκείς μορφές της μόνο στο βαθμό που αναπτύσσεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, καθ' όσον αυτός αποτελεί την ελεύθερη ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται με βάση το κεφάλαιο» (Μαρξ 1990: 498).

Το κεφάλαιο επιβάλλει τη συνεχή αναδιάρθρωση της παραγωγής ως μέσο για τη συμπίεση κάθε μορφής κόστους, συμπεριλαμβανομένου φυσικά του εργασιακού κόστους, καταφεύγει συστηματικά σε «οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β: 104-36), με στόχο την αύξηση του ποσοστού κέρδους.

Με την έννοια αυτή, το μεμονωμένο κεφάλαιο δεν ανταγωνίζεται μόνο (όλα) τα άλλα μεμονωμένα κεφάλαια· τελικά ανταγωνίζεται τον ίδιο τον εαυτό του: εγκαταλείπει κάθε λιγότερο κερδοφόρα τεχνική προς όφελος της περισσότερο κερδοφόρας, από το σύνολο των εμπορευμάτων που παράγει εγκαταλείπει την παραγωγή εκείνων που εξασφαλίζουν χαμηλότερα ποσοστά κέρδους, στρέφεται σε «νέα προϊόντα», εφόσον αυτά προσδοκείται ότι θα αυξήσουν το συνολικό ποσοστό κέρδους της επιχείρησης, καταφεύγει στο δανεισμό για να επεκτείνει ή να αναδιαρθρώσει την παραγωγή του, σε χρηματοπιστωτικές πολιτικές «διαχείρισης κινδύνου», επενδύει στις χρηματιστηριακές αγορές και γενικότερα στρέφεται στην «κερδοσκοπία» εφόσον θεωρεί ότι μπορεί να εξασφαλίσει υψηλότερα κέρδη εκεί, εξαγοράζει τμήματα άλλων μεμονωμένων κεφαλαίων ή πουλάει τμήματα των «περιουσιακών του στοιχείων» σε άλλες επιχειρήσεις κ.ο.κ.

2.7. Το καπιταλιστικό κράτος και η κυρίαρχη ιδεολογία

Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα συνεπάγεται τη δημιουργία μιας συγκεκριμένης κρατικής δομής, και συγκεκριμένων μορφών απόκρυψης της ταξικής κυριαρχίας και των σχέσεων εκμετάλλευσης (δηλαδή κυρίαρχης ιδεολογίας):

«Στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς [...] βρίσκουμε το ενδότατο μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής συγκρότησης, επομένως και της πολιτικής μορφής της σχέσης κυριαρχίας και εξάρτησης, κοντολογής της κάθε φορά ειδικής κρατικής μορφής» (Μαρξ 1978-β: 972).

Η διαμόρφωση του καπιταλιστικού (αστικού) κράτους αποτελεί την επισφράγιση της κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων σε μια κοινωνία, το γεγονός δηλαδή ότι δεν έχουμε να κάνουμε απλώς με την ανάδυση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, αλλά με την *κυριαρχία* τους σε ένα κοινωνικό σχηματισμό (στην επικράτεια του κράτους), ακόμα και στην περίπτωση που στο εσωτερικό αυτού του κοινωνικού σχηματισμού διατηρούνται και προκαπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις (βλ. την ενότητα 4).

3. Η πάλη των τάξεων

Όπως φαίνεται και από το πιο πάνω απόσπασμα, ο Μαρξ ανέδειξε, σε όλο το έργο του, το στοιχείο του ταξικού ανταγωνισμού, των αντικρουόμενων συμφερόντων ανάμεσα στις κύριες τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας (στους κεφαλαιοκράτες και τους μισθωτούς εργάτες), και κατ' επέκταση και μεταξύ των άλλων τάξεων μιας κοινωνίας. Μαζί με τον στενό του φίλο τον Ένγκελς θα διατυπώσουν, ήδη το 1848, στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* το θεμελιώδες θεωρητικό τους πόρισμα:

«Η ιστορία όλων των μέχρι σήμερα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων».

Αυτό σημαίνει ότι η μαρξιστική θεωρία αντιλαμβάνεται την *ενότητα* ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις της όποιας κοινωνίας, την ενότητα και συνοχή της κοινωνίας, με όρους *κοινωνικής-ταξικής εξουσίας και ταξικού ανταγωνισμού*:

Η εξουσία σε κάθε κοινωνία αποτελεί πάντα ταξική εξουσία, εξουσία μιας τάξης (ή ενός συνασπισμού τάξεων), της άρχουσας τάξης, πάνω στις υπόλοιπες, τις κυριαρχούμενες τάξεις της κοινωνίας. Η εξουσία αυτή, που παγιώνεται με βάση τις κυρίαρχες κοινωνικές δομές, διασφαλίζεται μέσα από τον ταξικό ανταγωνισμό, την πάλη των τάξεων. Η συγκεκριμένη ενότητα της κοινωνίας είναι λοιπόν αδιαχώριστη από την ενότητα της συγκεκριμένης ταξικής εξουσίας, η οποία διασφαλίζεται μέσα στην πάλη των τάξεων.²

Η μαρξιστική θεωρία των τάξεων αποτελεί έτσι *θεωρία της ταξικής εξουσίας μέσα στην πάλη των τάξεων*. Οι τάξεις ορίζονται αποκλειστικά στο πεδίο της πάλης των τάξεων. Δεν προϋπάρχουν της πάλης των τάξεων, συνεπώς

«δεν μπορούν να οριστούν χωριστά η μια από την άλλη, αλλά μόνο μέσω της κοινωνικής σχέσης ενός ανταγωνισμού, ο οποίος φέρνει αντιμέτωπη τη μια τάξη με την άλλη» (Balibar, σε *Θέσεις* τ. 17, 1986).

Οι ταξικές πρακτικές, που αναπτύσσονται πάντα στο πλαίσιο ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας, έχουν έτσι αντικειμενική υπόσταση, ανεξάρτητα από τη δυνατότητα ή μη (σε κάθε συγκυρία) να αποκτήσουν συνείδηση των κοινών ταξικών τους συμφερόντων όσοι

---

² Οι μη-ταξικές σχέσεις που υφίστανται σε μία κοινωνία, όπως π.χ. οι σχέσεις ενηλίκων-ανηλίκων, οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, τις διαφορετικές «φυλές» ή τις διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες επικαθορίζονται πάντοτε και μορφοποιούνται σε αντιστοιχία με την κύρια όψη των κοινωνικών σχέσεων, τις ταξικές σχέσεις *εξουσίας*.

εντάσσονται στις καταπιεζόμενες και υποκείμενες σε εκμετάλλευση τάξεις, ή, ακόμα περισσότερο, να γίνουν φορείς μιας ταξικής πολιτικής. Μάλιστα, ένα καίριο στοιχείο της ταξικής εξουσίας είναι η ικανότητά της να αποτρέπει τη συνειδητοποίηση των κοινών ταξικών συμφερόντων όσων εντάσσονται στις κυριαρχούμενες και υφιστάμενες οικονομική εκμετάλλευση τάξεις.

Οι τάξεις γίνονται έτσι κατανοητές ως στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων. Στο πλαίσιο αυτό, ο Μαρξ γράφει:

«ο κεφαλαιοκράτης και ο μισθωτός εργάτης, είναι σαν τέτοιοι απλώς ενσαρκώσεις, προσωποποιήσεις κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας, είναι καθορισμένοι κοινωνικοί χαρακτήρες, που εγγαράσσει στα άτομα το κοινωνικό προτσές παραγωγής, είναι προϊόντα αυτών των καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» (Μαρξ 1978-β: 1080, η έμφαση προστέθηκε).

Παίρνοντας ως αφετηρία ότι κινητήρια δύναμη της ιστορικής εξέλιξης είναι η πάλη των τάξεων, και ότι κάθε κοινωνικό σύστημα αποτελεί μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή ταξικής εξουσίας τίθενται (μεταξύ ίσως άλλων) τα εξής ερωτήματα:

Τι υπήρχε πριν την *κυριαρχία του καπιταλισμού*, και πώς μπορούμε να στοχαστούμε την *ανάδυση* του καπιταλισμού;

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να εισαγάγουμε μια επιπλέον έννοια, αυτή του *τρόπου παραγωγής*.

4. Η έννοια του τρόπου παραγωγής

Όταν ο Μαρξ μελετά τον καπιταλισμό, εντοπίζει ταυτόχρονα τη διαφορά του από άλλες μορφές οργάνωσης της κοινωνίας. Αναδεικνύει δηλαδή τα στοιχεία εκείνα των κοινωνικών σχέσεων που (1) συνιστούν το ειδοποιό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, της κάθε καπιταλιστικής κοινωνίας, της καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας γενικά, και το διακρίνει από τα αντίστοιχα στοιχεία άλλων τύπων ταξικής κυριαρχίας (και, αντίστοιχα, οργάνωσης της κοινωνίας). Εξ αντιδιαστολής προς τον καπιταλισμό, (2) περιγράφονται έτσι και τα βασικά στοιχεία άλλων μορφών οργάνωσης της κοινωνίας, δηλαδή διαφορετικοί ιστορικοί τύποι ταξικής εξουσίας.

Προκύπτει έτσι ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο: Ο *τρόπος παραγωγής*.

Ο τρόπος παραγωγής περιγράφει την ειδοποιό διαφορά ενός τύπου ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Εδώ εμπεριέχονται επίσης και οι όροι (διευρυνόμενης) αναπαραγωγής του.³ Η έννοια του τρόπου παραγωγής προϋποθέτει τις σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, δηλαδή δύο κοινωνικές τάξεις: την τάξη των κυρίαρχων-εκμεταλλευτών, στους οποίους ανήκουν τα μέσα παραγωγής και έτσι οικειοποιούνται υπερπροϊόν, και την τάξη των άμεσων παραγωγών, οι οποίοι είναι κυριαρχούμενοι και αποτελούν το αντικείμενο της εκμετάλλευσης.

Με βάση τη θεωρητική ανάλυση των τρόπων παραγωγής μπορεί στη συνέχεια να μελετηθεί σε βάθος κάθε συγκεκριμένη ταξική κοινωνία, (*κάθε συγκεκριμένος ταξικός κοινωνικός σχηματισμός*).

Σε μια συγκεκριμένη κοινωνία μπορούν να υπάρχουν περισσότεροι τρόποι (και μορφές⁴) παραγωγής. Επειδή όμως καθένας από αυτούς αντιστοιχεί σε διαφορετικές σχέσεις κοινωνικής (ταξικής) εξουσίας, σε διαφορετικά συμφέροντα, και κατατείνει έτσι σε μια διαφορετικού τύπου οργάνωση της κοινωνικής συνοχής, η συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής είναι αντιφατική και συντελείται πάντοτε *υπό την κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής*. Ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής αποτυπώνεται στη μορφή της πολιτικής εξουσίας, δηλαδή στον τύπο του πολιτικών δομών που κυριαρχούν (τα κράτη του του αρχαίου κόσμου, οι πολιτικοστρατιωτικοί μηχανισμοί των φεουδαρχικών χωροδεσποτειών, το ασιατικό κράτος, το αστικό κράτος, βλ. παρακάτω).

Η κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής (και ειδικότερα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής) θέτει σε κίνηση μια τάση διάλυσης όλων των *ανταγωνιστικών* προς αυτόν τρόπων παραγωγής. Η τελική όμως κυριαρχία ή ανάσχεση αυτής της τάσης δεν είναι δεδομένη από τα πριν, η έκβασή της κρίνεται κάθε φορά από τους υπαρκτούς κοινωνικούς συσχετισμούς.

Υπάρχουν όμως και *μη ανταγωνιστικοί*, ως προς τον κυρίαρχο, τρόποι παραγωγής, όπως για παράδειγμα αυτός της μικρής επιχειρηματικότητας (βλ. 2.4.) τον οποίο μπορούμε να ονομάσουμε *υβριδικό τρόπο παραγωγής*, ή της αυτοαπασχόλησης (η μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής).

---

³ «Το κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής, εξεταζόμενο στη συνάρτησή του ή σαν προτσές αναπαραγωγής, παράγει επομένως όχι μονάχα εμπόρευμα, όχι μονάχα υπεραξία, παράγει και αναπαράγει την ίδια τη σχέση του κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-α 599).

⁴ Παραγωγικές διαδικασίες που δεν ανάγονται σε σχέσεις εκμετάλλευσης (παραγωγής και απόσπασης υπερπροϊόντος), όπως είναι η περίπτωση του αυτοαπασχολούμενου παραγωγού (απλή εμπορευματική παραγωγή), δεν αποτελούν τρόπο παραγωγής, αλλά μια *μορφή παραγωγής*.

Ακολουθώντας κριτικά εννοιολογικούς προσδιορισμούς της λεγόμενης «αλτουσεριανής σχολής», υποστηρίζουμε ότι οι σχέσεις παραγωγής μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως η σύνθεση των σχέσεων *κυριότητας, κατοχής και χρήσης* των μέσων παραγωγής.

Η χρήση (νομή) των μέσων παραγωγής ορίζεται ως η αποκλειστική εκτέλεση της λειτουργίας της εργασίας, όπου λειτουργία της εργασίας σημαίνει συμμετοχή –ενός ατόμου ή ενός συλλογικού παράγοντα– στη διαδικασία της εργασίας με σκοπό την παραγωγή αξιών χρήσης.

Η κατοχή αναφέρεται στη διοίκηση (διεύθυνση) της παραγωγικής διαδικασίας, τη δυνατότητα και αρμοδιότητα να τίθενται τα μέσα παραγωγής σε λειτουργία.

Η κυριότητα ως οικονομική σχέση συνίσταται στην εξουσία επί των αποτελεσμάτων της παραγωγικής διαδικασίας (ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος).

Στον καπιταλισμό, η κυριότητα ως οικονομική σχέση συνυπάρχει και με την *κατοχή* των μέσων παραγωγής, δηλαδή υφίσταται *ομολογία κυριότητας και κατοχής* στον φορέα της σχέσης του κεφαλαίου.

Αντιθέτως, η μη σύμπτωση κυριότητας και κατοχής στην άρχουσα τάξη είναι χαρακτηριστικό των βασικών προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και απαιτεί αναγκαστικά μία σχέση εξωοικονομικού καταναγκασμού.

Στην ιστοριογραφία, ιδίως τη μαρξιστική, αναφέρονται κατά κύριο λόγο δύο διαδοχικά κυρίαρχοι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής: ο *δουλοκτητικός* και ο *φεουδαρχικός*. Θα προσθέσουμε και έναν τρίτο, τα χαρακτηριστικά του οποίου θα περιγράψουμε με τη βοήθεια των αναλύσεων του Μαρξ παρακάτω: τον *ασιατικό τρόπο παραγωγής*.⁵

Και οι τρεις προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής χαρακτηρίζονται από τη συγκέντρωση στα χέρια του άμεσα εργαζόμενου τόσο της χρήσης όσο και της κατοχής των μέσων παραγωγής. Με άλλα λόγια, οι εργαζόμενες-κυριαρχούμενες τάξεις διατηρούν εκτός

---

⁵ Όπως παρατηρεί ο Ερνέστ Μαντέλ, η αποσιώπηση της έννοιας του ασιατικού τρόπου παραγωγής επιβλήθηκε από τα κόμματα της Κομμουνιστικής Διεθνούς για συγκεκριμένους λόγους πολιτικής στρατηγικής. Ο Μαντέλ γράφει έτσι για «τον μηχανιστικό δογματισμό και αντιμαρξιστικό κορσέ των τεσσάρων φάσεων “πρωτόγονος κομμουνισμός”, “δουλοκτητική κοινωνία”, “φεουδαρχία” και “καπιταλισμός” που δήθεν αναγκαστικά έπρεπε να διατρέξει η ανθρωπότητα. Ο κορσές αυτός ανάγκασε κυρίως εκείνους τους συγγραφείς, που θεωρούσαν τους εαυτούς τους μαρξιστές κι ωστόσο ήθελαν ν’ αναγνωριστούν απ’ τα κομμουνιστικά κόμματα σαν ορθόδοξοι, να συγκεντρώνουν πίσω από την ετικέτα φεουδαρχική κοινωνία ένα χαρμάνι από διαφορετικούς κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς» (Μαντέλ 1975 [*Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Καρλ Μαρξ*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα]: 122-123).

από τη χρήση και την κατοχή των μέσων παραγωγής (τη διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας), γεγονός που συνδέεται με αντίστοιχες σημαντικές διαφοροποιήσεις στη δομή και των άλλων κοινωνικών επιπέδων, του πολιτικού και του ιδεολογικού.

Κάθε τρόπος παραγωγής συμπυκνώνει μια σχέση εκμετάλλευσης, περιεχόμενο της οποίας είναι η ιδιοποίηση εκ μέρους της κυρίαρχης τάξης μέρους των αποτελεσμάτων της εργασίας των κυριαρχούμενων τάξεων.

Ο Μαρξ χρησιμοποιεί την έννοια της υπερεργασίας για να εικονογραφήσει ακριβώς τη σχέση εκμετάλλευσης:

«Την υπερεργασία δεν την εφήυρε το κεφάλαιο. Παντού όπου ένα μέρος της κοινωνίας κατέχει το μονοπώλιο των μέσων παραγωγής, ο εργάτης, ελεύθερος είτε ανελεύθερος, είναι υποχρεωμένος στο χρόνο εργασίας που είναι αφιερωμένος για τη συντήρηση του εαυτού του να προσθέτει παραπάνω χρόνο εργασίας, για να παράγει τα μέσα συντήρησης για τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, αδιάφορο αν ο ιδιοκτήτης αυτός είναι αθηναίος καλός κ' αγαθός, ετρούσκος θεοκράτης, *civis romanus*, νορμανδός βαρώνος, αμερικανός δουλοκτήτης, μογιάρος της Βλαχίας, σύγχρονος γαιοκτήμονας, ή κεφαλαιοκράτης» (Μαρξ 1978-α, 246).

Η οικονομική εκμετάλλευση, δηλαδή η ιδιοποίηση της υπερεργασίας (που, π.χ., στη φεουδαρχία παίρνει αρχικά την ανοικτή μορφή της αγγαρείας, βλ. παρακάτω), έχει ως συμπληρωματικό της στοιχείο τον άμεσο καταναγκασμό: τις σχέσεις προσωπικής εξάρτησης κυρίαρχου-κυριαρχούμενων και την ιδεολογική τους (κατά κανόνα θρησκευτική) αποτύπωση. Έχουμε, δηλαδή, μία σχέση «διπλής ανελευθερίας» (ο εργαζόμενος δεν ούτε «ελεύθερος από μέσα παραγωγής» ούτε ελεύθερος από προσωπικούς καταναγκασμούς).

5. Ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής

Βασική δομή του κλασικού δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής αποτελεί ο «οίκος», ο οποίος συνιστά οικονομική (αλλά και πολιτική) μονάδα, καθώς ο κύριος του οίκου είναι πολίτης και συμμετέχει στη διοίκηση της πόλης-κράτους. Ο οίκος εκτείνεται πέρα από την κατοικία του κυρίαρχου – ελεύθερου πολίτη και της οικογένειάς του, στα κτήματα και την υπόλοιπη

περιουσία που αυτός κατέχει εκτός άστεως, και σε αυτόν εντάσσονται και οι δούλοι που βρίσκονται στην ιδιοκτησία του.

Η σχέση εκμετάλλευσης εντός του οίκου δεν είναι χρηματική, δηλαδή ο δούλος δεν αμείβεται με χρήμα, αλλά με την κατανάλωση μέρους των αγαθών που ο ίδιος παράγει, ενώ ο κύριος-πολίτης απέχει από κάθε είδους εργασία. Αυτό συνεπάγεται συγκεκριμένα ιδεολογικά αποτελέσματα:

«Στην εργασία του δούλου ακόμα και το μέρος εκείνο της εργάσιμης ημέρας, που ο δούλος αναπληρώνει απλώς την αξία των δικών του μέσων συντήρησης, παρουσιάζεται σαν εργασία για τον αφέντη του [...]. Αντίθετα στη μισθωτή εργασία ακόμα και η υπερεργασία, δηλαδή η απλήρωτη εργασία, παρουσιάζεται σαν πληρωμένη εργασία. Εκεί η σχέση ιδιοκτησίας κρύβει την εργασία που κάνει ο δούλος για τον εαυτό του, εδώ η χρηματική σχέση κρύβει την απλήρωτη εργασία του μισθωτού εργάτη» (Μαρξ 1978-α: 557).

Ο κύριος του οίκου - πολίτης, όντας ένας μη εργαζόμενος γαιοκτήμονας και δουλοκτήτης, πουλάει ενδεχομένως (μέσω των με αυτό το έργο επιφορτισμένων δούλων) μέρος του προϊόντος του οίκου του και ταυτόχρονα αγοράζει, μεταξύ άλλων εμπορευμάτων, δούλους.

Στον κλασικό δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής (ΔΤΠ) επομένως, μόνο *φαινομενικά* έχουμε μία κατάσταση «μονής ελευθερίας» («ελευθερίας» του άμεσα εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής, τα οποία τυπικά διευθύνονται [σχέση κατοχής] από τον ελεύθερο πολίτη-δουλοκτήτη, εφόσον ο άμεσος εργαζόμενος-δούλος είναι ιδιοκτησία του). Στην πραγματικότητα, ο δουλοκτήτης, καθώς απέχει από κάθε εργασία, έχει παραχωρήσει και στην περίπτωση αυτή την κατοχή των μέσων παραγωγής σε δούλους-επιστάτες και έχει αποχωριστεί θεσμικά και ουσιαστικά από κάθε είδους ενασχόληση με την παραγωγική διαδικασία (τις σχέσεις κατοχής των μέσων παραγωγής), διατηρώντας μόνο την κυριότητα (την ιδιοποίηση του πλεονάσματος).

«Η ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα πάντα αποτελούσε έναν κόσμο με κέντρο τις πόλεις. [...] Η προϋπόθεση για τη δυνατότητα αυτού του [αρχαίου] μητροπολιτικού μεγαλείου [...] ήταν η ύπαρξη της εργασίας των δούλων στην ύπαιθρο. Μονάχα αυτή μπορούσε να απελευθερώσει τόσο ριζικά την τάξη των γαιοκτημόνων από το αγροτικό της υπόβαθρο και να τους μετατρέψει ουσιαστικά σε πολίτες των άστεων, που όμως εξακολουθούσαν ν' αντλούν τον βασικό τους πλούτο από τη γη. [...] Η ίδια η ύπαρξη της εργασίας των δούλων σ' όλους τους τομείς στο απόγειο της ρωμαϊκής Δημοκρατίας και Υπατείας είχε το παράδοξο αποτέλεσμα

να προωθήσει ορισμένες κατηγορίες δούλων σε υπεύθυνες διοικητικές ή επαγγελματικές θέσεις. [...] Αυτή η [...] διαδικασία [...] ήταν [...] ένας άλλος δείκτης της απόλυτης αποχής της ρωμαϊκής κυρίαρχης τάξης από κάθε μορφής παραγωγική εργασία, ακόμα κι εκτελεστικού τύπου» (Anderson, 2001: 22-3, 27-9).

Στην αρχαία Αθήνα και τις άλλες πόλεις-κράτη της αρχαιότητας ο παραδοσιακός δουλοκτητικός αυτός τρόπος παραγωγής που αναφέρεται στον οίκο δεν συγκέντρωνε την πλειοψηφία του πληθυσμού. Δηλαδή οι ελεύθεροι πολίτες και οι δούλοι τους αποτελούσαν πληθυσμιακή μειοψηφία. Την πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελούσαν απελεύθεροι ή μέτοικοι οι οποίοι ήταν είτε αυτοαπασχολούμενοι τεχνίτες και γεωργοί. Επίσης, όπως θα εξηγήσουμε πιο κάτω, υπήρχε και μια μερίδα μετοίκων που απασχολούνταν σε όχι ασήμαντης κλίμακας εμπορικές, βιοτεχνικές ή πιστωτικές δραστηριότητες με τη χρήση δούλων. Βλ. παρακάτω. Εντούτοις νομιμοποιούμαστε να μιλάμε για δουλοκτητικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, διότι η παραδοσιακή σχέση πολίτη-δούλου ήταν εκείνη από την οποία προερχόταν η κύρια μορφή πλεονάσματος και με βάση την οποία οικοδομείτο η όλη κοινωνική δομή (ο τύπος του κράτους, οι ιδεολογικές παραστάσεις κλπ.

Όπως επισημάνει και ο Άγγλος ιστορικός de Ste. Croix:

«Μια ταξική σχέση, στην οποία υπαισέρχεται η ταξική σύγκρουση, η ουσία της οποίας είναι η εκμετάλλευση (...) [προϋποθέτει] την ιδιοποίηση ενός πλεονάσματος από τον άμεσο παραγωγό. (...) Η φύση ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής κρίνεται όχι από το ποιος κάνει το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας παραγωγής αλλά από την ιδιαίτερη μέθοδο ιδιοποίησης του πλεονάσματος, τον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες τάξεις αποσπών το πλεόνασμα από τους παραγωγούς» (Ste Croix 1984, Ste. Croix, G.E.M., de (1984), «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», *New Left Review*, No 146: 92-111, σσ. 101 και 107).

6. Ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής

Ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από ατομική κυριότητα του μη-εργαζομένου φεουδάρχη πάνω στη γη και τα άλλα μέσα παραγωγής (ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος), με τον εργαζόμενο-κολίγο να συγκεντρώνει τις σχέσεις τόσο κατοχής όσο και χρήσης (την οργάνωση και εκτέλεση της παραγωγικής διαδικασίας). Στην κλασική περίπτωση πρόκειται για μια μη χρηματική σχέση: έχει παγιωθεί μια σχέση

προσωπικής εξάρτησης του κολίγου από τον φεουδάρχη με αποτέλεσμα ο πρώτος να είναι «δεμένος» με το φεουδαρχικό κτήμα. Δεν μπορεί να βγει από αυτό χωρίς άδεια, βρίσκεται υπό τον έλεγχο των ανθρώπων του άρχοντα-φεουδάρχη και υποχρεώνεται να καταβάλλει εργασία χωρίς αμοιβή («αγγαρεία») ορισμένες μέρες την εβδομάδα στα κτήματα του άρχοντα. Τις υπόλοιπες μέρες εργάζεται για τον εαυτό του σε ένα «δικό του» κομμάτι γης εντός του φεουδαρχικού κτήματος. Όμως η εξουσία του φεουδάρχη πάνω στους κολίγους δεν είναι απεριόριστη, δεν μπορεί να εκδιώξει τους κολίγους από τη γη που κατοικούν. Η υπερεργασία που καρπώνεται η κυρίαρχη φεουδαρχική τάξη παίρνει εδώ εμφανή μορφή, ή με άλλη διατύπωση η *φεουδαρχική πρόσοδος* παίρνει τη μορφή της αγγαρείας (μη αμειβόμενης εργασίας). Εναλλακτικά, όμως, η σχέση εκμετάλλευσης μπορεί να πάρει τη μορφή του υλικού πλεονάσματος, δηλαδή η σχέση εκμετάλλευσης να συνίσταται στην υποχρέωση του κολίγου να αποδίδει στον φεουδάρχη ένα τμήμα (π.χ. ένα τέταρτο ή το μισό) της παραγωγής (πρόσοδος σε είδος).

«Η πρόσοδος σε είδος προϋποθέτει ένα ανώτερο επίπεδο πολιτισμού του άμεσου παραγωγού, δηλαδή μια ανώτερη βαθμίδα ανάπτυξης της εργασίας του και της κοινωνίας γενικά, και διακρίνεται από τη μορφή που προηγήθηκε κατά το ότι η υπερεργασία δεν προσφέρεται πια με τη φυσική της μορφή, επομένως ούτε επίσης πια κάτω από την άμεση επίβλεψη και τον εξαναγκασμό από μέρους του γαιοκτήμονα ή των εκπροσώπων του. Αντίθετα, ο άμεσος παραγωγός υποχρεώνεται να την προσφέρει στο εξής με δική του ευθύνη, ωθούμενος από τη δύναμη των πραγμάτων, αντί από τον άμεσο εξαναγκασμό, και με βάση τις ρυθμίσεις του νόμου αντί με το μαστίγιο» (Μαρξ 1978-β: 976).

Η εμφάνιση της προσόδου σε χρήμα σηματοδοτεί τη σταδιακή μετατροπή του κολίγου σε εμπορευματοπαραγωγό, επομένως μια αυξημένη ανεξαρτησία του από τις σχέσεις φεουδαρχικής υπαγωγής, και ενδεχομένως τη μετάβαση προς την καπιταλιστική μορφή προσόδου (τη μετατροπή του κολίγου σε ελεύθερο αυτοαπασχολούμενο ή μικροεπιχειρηματία αγρότη, ο οποίος ιδιοποιείται και εμπορεύεται τα προϊόντα που παράγει και πληρώνει ενοίκιο στον ιδιοκτήτη της γης).

Κάτι που διαφοροποιεί τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, ως κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, από τους υπόλοιπους, είναι ο κατακερματισμός της πολιτικής κυριαρχίας σε τοπικές εξουσίες (φέουδα - χωροδεσποτείες) και η ανυπαρξία ενός κυριαρχικού κεντρικού κράτους. Τα φεουδαρχικά βασίλεια ή αυτοκρατορίες (όπως η «Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία», που τον 1^ο αυτοκράτορά της, τον Καρλομάγνο, έστεψε ο πάπας Λέων III το

800 μ.Χ.) ήταν χαλαρές πολιτικές οντότητες, που δεν επιβάλλονταν, αλλά ουσιαστικά βασίζονταν πάνω στους μεταβαλλόμενους και ευμετάβλητους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ τοπικών φεουδαρχών. Με άλλη διατύπωση, η εξουσία των μοναρχών δεν ήταν σε θέση να επιβάλλει την «αυτοκρατορική πειθαρχία» στην υποτιθέμενη επικράτειά της.

7. Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής

Η μαρξιστική έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής (ΑΤΠ) αναφέρεται στα δομικά στοιχεία μιας ιδιαίτερης κατηγορίας προκαπιταλιστικών κοινωνιών: α) Απουσία ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, β) συλλογική οργάνωση (οικονομική, πολιτική και ιδεολογική) της άρχουσας τάξης σε ένα δεσποτικό κράτος, γ) συλλογική οργάνωση της κυριαρχούμενης τάξης, των εργαζομένων, σε τοπικές κοινότητες.

Όπως σε όλους τους τρόπους παραγωγής, η άρχουσα τάξη είχε στον ΑΤΠ την οικονομική κυριότητα των μέσων παραγωγής (της γης), δηλαδή οικειοποιείτο το υπερπροϊόν. Όπως στους βασικούς προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής που υπήρξαν κυρίαρχοι σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, η κυριαρχούμενη - εργαζόμενη τάξη δεν είχε «ελευθερωθεί» από τα μέσα παραγωγής, και επομένως δεν είχε απελευθερωθεί και από τις σχέσεις *άμεσης* πολιτικής υπαγωγής στην κυρίαρχη τάξη. Όπως και στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής η κυριαρχούμενη τάξη διατηρούσε την άμεση κατοχή των μέσων παραγωγής, δηλαδή την εξουσία να τα θέτει σε χρήση (να καλλιεργεί τη γη).

Το αποφασιστικό στοιχείο όμως του ασιατικού τρόπου παραγωγής που αποτελεί και την ειδοποιό διαφορά του από όλους τους άλλους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής είναι ότι τόσο οι σχέσεις κυριότητας των μέσων παραγωγής (και η ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος), όσο και οι σχέσεις κατοχής οργανώνονται κοινωνικά όχι σε ατομική αλλά σε συλλογική βάση. Απουσιάζουν δηλαδή όλες οι μορφές τόσο της ατομικής ιδιοκτησίας όσο και της ατομικής κατοχής.

Η γη αποτελούσε στον ΑΤΠ, όπως και σε όλους τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, το κύριο μέσο παραγωγής. Η απουσία ατομικών σχέσεων κυριότητας και κατοχής σήμαινε ότι η οικονομική εκμετάλλευση της κυριαρχούμενης τάξης από την κυρίαρχη τάξη έπαιρνε μια συλλογική – άμεσα κοινωνική μορφή: εμφανιζόταν ως σχέση ανάμεσα στο *ασιατικό κράτος* (που αποτελούσε τη συλλογική μορφή οργάνωσης της κυρίαρχης τάξης και προσωποποιείτο από τον ανώτατο άρχοντα, ο οποίος εθεωρείτο ο άμεσος εκπρόσωπος στη γη της θείας τάξης και του θείου νόμου) από τη μια μεριά, και στις *κοινότητες* των εργαζομένων από την άλλη.

Η ύπαρξη της κυρίαρχης τάξης υπό τη μορφή του δεσποτικού ασιατικού κράτους (ως οι αξιωματούχοι αυτού του κράτους), με παράλληλη απουσία σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας επί της γης από τη μια μεριά, και από την άλλη η δυνατότητα των αγροτών να καλλιεργούν τη γη μόνο υπό την προϋπόθεση ότι ανήκαν σε μια τοπική κοινότητα, εξασφάλιζε το συλλογικό χαρακτήρα των σχέσεων κυριότητας και κατοχής των μέσων παραγωγής και το συλλογικό χαρακτήρα της οικονομικής εκμετάλλευσης. Η απόσπαση της υπερεργασίας από την κυρίαρχη τάξη έπαιρνε έτσι τη μορφή ενός φόρου - δοσίματος (Tribut) σε χρήμα ή σε είδος, τον οποίο πλήρωναν οι (αγροτικές ή αστικές) κοινότητες στο κράτος, σύμφωνα με συγκεκριμένες νομικές ρυθμίσεις που θέσπιζε το κράτος (διατάγματα του δεσπότη, φερμάνια, νόμοι).

Οι κοινότητες αποτελούσαν έτσι τη στοιχειώδη οικονομική, αλλά ταυτόχρονα και στρατιωτικο-πολιτική μονάδα στις κοινωνίες όπου ο ΑΤΠ ήταν κυρίαρχος. Απολάμβαναν ένα βαθμό αυτονομίας από τις κεντρικές κρατικές αρχές, εφόσον βέβαια πλήρωναν τα δοσίματα που τους αναλογούσαν. Ενσωματώνονταν στην ασιατική κοινωνική τάξη πραγμάτων μέσω της διοίκησής τους από ένα στρώμα τοπικών (πολιτικών και στρατιωτικών) αρχόντων και θρησκευτικών αξιωματούχων, οι οποίοι εγγυούνταν το status quo σε συνεργασία με τις περιφερειακές, ή ακόμα, σε ορισμένες περιπτώσεις, απευθείας με τις κεντρικές κρατικές αρχές. Οι κρατικοί αξιωματούχοι, που έλεγχαν οικονομικά και διοικητικά τις κοινότητες ή τις επαρχίες του δεσποτικού κράτους ιδιοποιούνταν ένα τμήμα των δοσιμάτων, όμως δεν είχαν κληρονομικά δικαιώματα στη θέση τους. Ορίζονταν (και καθαιρούνταν) από την ανώτερη κρατική αρχή, η οποία όριζε και το είδος και ύψος των δοσιμάτων που ιδιοποιούνταν. Οι κρατικοί αξιωματούχοι λειτουργούσαν έτσι ως εκτελεστικά όργανα των (συνήθως γραπτών) διαταγμάτων του ανώτατου άρχοντα.

Μεγάλες ασιατικές αυτοκρατορίες όπως η Κίνα, το Βυζάντιο μέχρι τον 12^ο αιώνα, η Ρωσία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι τον 18^ο αιώνα, ή η Ινδία την εποχή της κυριαρχίας των Μεγάλων Μογγόλων ήταν κοινωνικοί σχηματισμοί στους οποίους κυριαρχούσε ο ΑΤΠ. Αυτός είναι κατά τη γνώμη μου ο λόγος, που ο Μαρξ ονόμασε ασιατικές τις συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, παρότι γνώριζε ότι στο παρελθόν οι σχέσεις αυτές ήταν κυρίαρχες και σε γεωγραφικές περιοχές εκτός της Ασίας, όπως π.χ. στη Σκοτία (MEW 8: 499-505, Μαρξ 1978-α: 754-56). Αυτό που κυρίως ενδιέφερε τον Μαρξ ήταν να μελετήσει τη διαδικασία μετασχηματισμού των προκαπιταλιστικών κοινωνιών σε καπιταλιστικές και όχι να σκιαγραφήσει την «ιδιαιτερότητα» ή την «καθυστέρηση» της Ασίας, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι συγγραφείς.

Από τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής οι οποίοι υπήρξαν κυρίαρχοι (διαμορφώθηκαν σε κοινωνικό σύστημα) τους οποίους εξετάζουμε εδώ, ο ΑΤΠ υπήρξε μάλλον ο πλέον εκχρηματισμένος, λόγω αφενός του «διευθυντικού ρόλου» που παίζει το κράτος στην οικονομία, και αφετέρου λόγω της μεγαλύτερης αυτονομίας των άμεσα εργαζόμενων (των κοινοτήτων στην ύπαιθρο ή τις πόλεις). Η Αγγελική Λαΐου σημειώνει:

«Το κράτος δομούσε την κατευθυνόμενη οικονομία, με τρόπο ώστε ένα πολύ σημαντικό μέρος του πλεονάσματος (σε αναλογίες που ποικίλλουν με το χρόνο) γινόταν αντικείμενο ιδιοποίησης από το κράτος και διενέμετο με τη μορφή μισθών, ένα σύστημα που διευκόλυνε τον εκχρηματισμό της υπαίθρου. Σε ό,τι ήταν ίσως το πρώτο σημάδι της επικείμενης ανάκαμψης, το κράτος διέταξε την πληρωμή των φόρων σε μετρητά ήδη από το 769» (Laiou, Angeliki E. (2002-b) “The Byzantine Economy: An Overview”, in Laiou Angeliki (ed.) *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection: 1145-1164.: 1146).

Μια από τις πρώτες προσεγγίσεις των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων που επιχειρήσε ο Μαρξ αφορούσε το μετασχηματισμό της συλλογικής - κοινοτικής ή φυλετικής ιδιοκτησίας στη βόρεια Σκοτία σε ατομική ιδιοκτησία με την καπιταλιστική έννοια του όρου. Σε ένα άρθρο του για τη Σκοτία, που δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1853, ο Μαρξ έγραφε:

«Στη φατρία (Clan), στην οικογένεια, ανήκε η περιοχή όπου κατοικούσε, ακριβώς όπως στη Ρωσία, όπου η γη στην οποία κατοικεί μια αγροτική κοινότητα δεν ανήκει στον κάθε ξεχωριστό αγρότη, αλλά σε ολόκληρη την κοινότητα (...) Οι συνεισφορές για την κοινή άμυνα ή οι δοσιματικοί φόροι (Tribute) προς το γαιοκτήμονα, ο οποίος ήταν ταυτόχρονα αρχηγός στον πόλεμο και ανώτατος άρχων στην περίοδο της ειρήνης δεν αυξάνονταν ποτέ (...) Αυτά τα δοσίματα (Abgaben) (...) αποτελούσαν μάλλον ένα δοσιματικό φόρο (Tribut), μέσω του οποίου αναγνωριζόταν η επικυριαρχία του “Μεγάλου Ανδρός” και των αξιωματούχων του, παρά ένας φόρος μίσθωσης με τη σύγχρονη έννοια ή μια πηγή εισοδήματος. Οι αξιωματούχοι που βρίσκονταν ιεραρχικά αμέσως κάτω από τον “Μεγάλο Άνδρα” ονομάζονταν “taksmen” και η περιφέρεια που τους δινόταν για τη διαβίωσή τους ονομαζόταν tak. Σ’ αυτούς αναφέρονταν κατώτεροι αξιωματούχοι, από τους οποίους ο καθένας διοικούσε μια ομάδα κοινοτήτων και υπό τη διοίκηση των οποίων βρισκόταν η αγροτιά. Όπως βλέπουμε η φατρία δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια στρατιωτικά οργανωμένη οικογένεια (...) Η γη είναι ιδιοκτησία της οικογένειας, και στο εσωτερικό της οικογένειας υφίστανται, παρά την εξ αίματος συγγένεια, διαφορές ιεραρχίας, ακριβώς όπως σε όλες τις παλιές ασιατικές κοινότητες οικογενειών (...) Για πρώτη φορά μετά το 1811 συντελέστηκε ο

τελικός και πραγματικός σφετερισμός, ο αναγκαστικός μετασχηματισμός της *ιδιοκτησίας των φατριών σε ατομική ιδιοκτησία* με τη σύγχρονη έννοια, και μάλιστα σε *ατομική ιδιοκτησία του αρχηγού της φυλής*» (MEW 8, σελ. 501-503).

Ο Μαρξ ενδιαφέρεται τώρα για την ιστορικά ιδιαίτερη μορφή που παίρνει το υπερπροϊόν:

«Στο κέντρο του ανατολικού δεσποτισμού και της έλλειψης ιδιοκτησίας η οποία με τη νομική έννοια φαίνεται να υφίσταται εκεί, αυτή η φυλετική ή κοινοτική ιδιοκτησία υφίσταται στην πραγματικότητα ως το θεμέλιο, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις δημιουργείται από τη σύνδεση μέσα στη μικρή κοινότητα της μανουφακτούρας και της αγροτικής παραγωγής, που γίνεται έτσι απολύτως αυτοσυντήρητη και κλείνει μέσα της όλους τους όρους αναπαραγωγής και παραγωγής πλεονάσματος. Ένα τμήμα της υπερεργασίας ανήκει στην ανώτερη κοινότητα, η οποία εν τέλει υφίσταται ως *πρόσωπο*, και αυτή η υπερεργασία παίρνει τη μορφή του δοσιματικού φόρου (Tribut) κλπ., όπως επίσης της κοινής εργασίας για τη δόξα της ενότητας, κατά ένα μέρος του πραγματικού δεσπότη, κατά ένα μέρος της φαντασιακής φυλο-ομαδικής υπόστασης, του Θεού» (MEGA II/1.2, σ. 380-81, Μαρξ 1990, σ. 359-60).

Ο δοσιματικός φόρος (Tribut), ως μία ιστορικά ιδιαίτερη μορφή του υπερπροϊόντος, που αποτελεί την αναγκαία μορφή εμφάνισης μιας συγκεκριμένης σχέσης εκμετάλλευσης και συνεπώς το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης και ιστορικά ιδιαίτερης κοινωνικής δομής, αναλύεται διεξοδικότερα από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Στον 3^ο τόμο ο Μαρξ περιγράφει το δοσιματικό φόρο ως εξής:

«Αν αυτοί που αντιπαρατίθενται άμεσα στους παραγωγούς δεν είναι ιδιωτικοί γαιοκτήμονες, αλλά είναι, όπως γίνεται στην Ασία, το κράτος, που αντιπαρατίθεται σ' αυτούς σαν γαιοκτήμονας και ταυτόχρονα σαν κυρίαρχος, τότε η πρόσοδος και ο φόρος συμπίπτουν, ή μάλλον *δεν υφίσταται τότε κάποιος φόρος που να είναι διαφορετικός από αυτή τη μορφή της γαιοπροσόδου*. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η σχέση εξάρτησης δεν χρειάζεται πολιτικά και οικονομικά να έχει σκληρότερη μορφή από εκείνη που είναι και η οποία είναι κοινή για όλους τους υπηκόους αυτού του κράτους. Το κράτος είναι εδώ ο ανώτατος γαιοκτήμονας. Η ανώτατη εξουσία είναι εδώ η σε εθνική κλίμακα συγκεντρωμένη γαιοκτησία. Ως εκ τούτου δεν υφίσταται όμως επίσης στην περίπτωση αυτή ατομική ιδιοκτησία της γης, παρ' όλο ότι υπάρχει και ατομική και συλλογική κατοχή και χρησιμοποίηση της γης» (Μαρξ 1978-β: 972).

Στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* διευκρινίζει μάλιστα, ότι ο δοσιματικός φόρος, καίτοι μπορεί να θεωρηθεί ως μια ιδιαίτερη μορφή της προσόδου σε είδος, εντούτοις δεν πρέπει να ταυτίζεται γενικά με τη γαιοπρόσοδο. Ασκεί κριτική στον Sir James Steuart, ο οποίος είχε ονομάσει «πρόσοδο» το δοσιματικό φόρο των κελτικών φυλών της βόρειας Σκοτίας και παρατηρεί:

«κάνει το λάθος και μεταφέρει την οικονομική αυτή κατηγορία [την πρόσοδο, Γ.Μ.] στο δοσιματικό φόρο που πλήρωναν οι taskmen στον αρχηγό του κλαν» (Μαρξ 1978-α: 755, υποσημείωση 214).

Την κοινωνικο-πολιτική και πολιτιστική δομή των ινδικών κοινοτήτων, «που εξακολουθούν εν μέρει να υπάρχουν», περιγράφει ο Μαρξ στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*. Δίπλα στους άμεσους παραγωγούς

«βρίσκουμε τον “κύριο κάτοικο”, δικαστή, αστυνόμο και φοροεισπράκτορα ενωμένους σε ένα πρόσωπο. Το λογιστή που κρατάει τους λογαριασμούς σχετικά με τη γεωργία και καταχωρεί και καταγράφει ό,τι σχετίζεται μ’ αυτήν. Έναν τρίτο υπάλληλο που καταδιώκει τους εγκληματίες και προστατεύει τους ξένους ταξιδιώτες, που τους συνοδεύει από χωριό σε χωριό το φύλακα των συνόρων που φρουρεί τα σύνορα της κοινότητας από τις γειτονικές κοινότητες το βραχμάνο που ασκεί τις λειτουργίες της θρησκευτικής λατρείας το δάσκαλο που διδάσκει στα παιδιά να διαβάζουν και να γράφουν στην άμμο το βραχμάνο του ημερολογίου (...) ένα σιδερά και ένα μαραγκό που φτιάχνουν και διορθώνουν όλα τα γεωργικά εργαλεία τον αγγειοπλάστη (...) τον κουρέα, τον πλύστη (...) τον αργυροχόο, πού και πού τον ποιητή (...) Αυτή η ντουζίνα προσώπων συντηρούνται με έξοδα όλης της κοινότητας» (Μαρξ 1978-α: 373-5).

Υπό συγκεκριμένες συνθήκες, η αυτονομία των κοινοτήτων (ή των γεωργών), από τις οποίες αποσπάται ο δοσιματικός φόρος, μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό τους, με τη σταδιακή ανάπτυξη της αγοράς, ακόμα και των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Ο μετασχηματισμός αυτός συνδέεται με τη «χαλάρωση» των παραδοσιακών κοινοτικών λειτουργιών και θεσμών, την υποχώρηση του παραδοσιακού «εξισωτισμού» και την ανάπτυξη της οικονομικής διαφοροποίησης και πόλωσης μεταξύ των χωρικών. Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ:

«Δημιουργούνται μεγαλύτερες διαφορές στην οικονομική κατάσταση των ξεχωριστών άμεσων παραγωγών. Υπάρχει τουλάχιστον η δυνατότητα γι' αυτό, καθώς και η δυνατότητα αυτός ο άμεσος παραγωγός να αποκτήσει τα μέσα για να εκμεταλλευτεί άμεσα ο ίδιος με τη σειρά του ξένη εργασία» (Μαρξ 1978, σ. 977).

Τη «δυνατότητα» αυτή ακριβώς περιέγραφε το 1875 ο Ένγκελς, όταν έγραφε:

«Η περαιτέρω εξέλιξη της Ρωσίας σε *αστική* κατεύθυνση θα εκμηδενίσει και εδώ σιγά-σιγά την κοινοτική ιδιοκτησία (...) Και αυτό πολύ περισσότερο που η κοινοτική γη στη Ρωσία δεν καλλιεργείται από κοινού από τους αγρότες και μετά μοιράζεται το προϊόν, όπως συμβαίνει ακόμα σε μερικές περιοχές της Ινδίας. Αντίθετα, η γη μοιράζεται από καιρό σε καιρό μεταξύ των μεμονωμένων αρχηγών οικογενειών, και ο καθένας καλλιεργεί το μερίδιό του για τον εαυτό του. Είναι ως εκ τούτου δυνατή μια μεγάλη διαφοροποίηση της ευημερίας μεταξύ των μελών της κοινότητας, και αυτό ισχύει στην πραγματικότητα. Σχεδόν παντού υπάρχουν μεταξύ τους μερικοί πλούσιοι αγρότες εδώ και εκεί εκατομμυριούχοι οι οποίοι κάνουν τους τοκογλύφους και απομυζούν τη μάζα των αγροτών» (MEW τ. 8: 564).

Ο μετασχηματισμός των ασιατικών σχέσεων παραγωγής μπορεί να προκύψει επίσης και από μια διαδικασία που ξεκινάει από το ίδιο το κράτος, καθώς αυτό μετασχηματίζεται σε φορέα και εκπρόσωπο καπιταλιστικών συμφερόντων. Σε μια επιστολή του προς τη Ρωσίδα επαναστάτρια Vera Sassulitsch, ο Μαρξ επισημαίνει:

«Χωρίς άλλο, αν η καπιταλιστική παραγωγή είναι να εγκαθιδρυθεί στη Ρωσία, τότε πρέπει η μεγάλη πλειοψηφία των αγροτών, δηλαδή του ρωσικού λαού, να μετατραπεί σε μισθωτούς εργάτες και συνεπώς να απαλλοτριωθεί, μέσα από την προηγούμενη κατάργηση της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Αλλά σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί αυτό που συνέβη στη Δύση να αποδείξει εδώ τίποτα (...) Αυτό που απειλεί τη ζωή της ρώσικης κοινότητας δεν είναι ούτε το ιστορικά αναπότρεπτο ούτε μια θεωρία. Είναι η *καταπίεση από τη μεριά του κράτους* και η εκμετάλλευση από τους διεισδύοντες καπιταλιστές, οι οποίοι έχουν αυξήσει τη δύναμη τους μέσω αυτού του ίδιου του κράτους και εις βάρος και εναντίον των αγροτών» (M.E.W. τ. 19 σελ. 396, οι υπογραμμίσεις δικές μου, Γ.Μ.).

8. Ένας μη κυρίαρχος προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής που αντέχει στο χρόνο και στις ιστορικές εποχές

Στις δουλκοτητικές κοινωνίες υφίστατο επίσης ένας ιδιαίτερος, μη κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, που στηρίζεται στην εργασία δούλων αλλά στον οποίο το «αφεντικό» συγκεντρώνει όχι μόνο την κυριότητα (την ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος) αλλά και την κατοχή (τη διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας) των μέσων παραγωγής. Θα μπορούσε να αποκληθεί «χρηματοπαραγωγικός⁶ δουλκοτητικός τρόπος παραγωγής». Αυτό που τον χαρακτηρίζει είναι ότι ουδέποτε έγινε κυρίαρχος σε έναν κοινωνικό σχηματισμό, ενώ επέζησε της διάλυσης των αρχαίων κοινωνιών, διατηρήθηκε στις φεουδαρχικές και ασιατικές κοινωνίες, συνυπήρξε επί αιώνες με τον καπιταλισμό, και εν πολλοίς υφίσταται μέχρι σήμερα, σε διάφορες περιοχές του πλανήτη.

Ας περιγράψουμε αυτόν τον τρόπο παραγωγής με ένα απλοϊκό παράδειγμα: Ένας «χρηματοπαραγωγός έμπορος» από την αρχαία Αθήνα, ο οποίος εξουσιάζει ανελεύθερη εργασία (δούλους), αγοράζει κρασί σε μεγάλα βαρέλια από έναν τοπικό γαιοκτήμονα και το πουλάει, για παράδειγμα, στο νησί της Μήλου, με σκοπό την απόκτηση χρηματικού κέρδους.

Η διαδικασία παραγωγής μπορεί να επεξηγηθεί με βάση ένα ανάλογο σχήμα με εκείνο που περιγράφει τον καπιταλισμό:

$$X - E - [Π] - E' - (X + \Delta X)$$

Ο έμπορος εμφανίζεται επίσης ως κάτοχος χρήματος (X) και αγοράζει εμπορεύματα (E): ένα πλοίο, το κρασί σε μεγάλα βαρέλια, δούλους, υδρίες, παξιμάδι, μπισκότα και άλλα τρόφιμα για τους ναυτικούς – σε έναν μικρό αριθμό από τους οποίους πληρώνει επίσης μισθούς.⁷ Στη συνέχεια, «διοικεί» και επιτηρεί την παραγωγική διαδικασία: Οι δούλοι του θα

⁶ Με τον όρο «χρηματοπαραγωγικός τρόπος παραγωγής» θα εννοούμε στο εξής έναν τρόπο παραγωγής το υπερπροϊόν του οποίου παίρνει τη μορφή του χρήματος, ή διαφορετικά ένα τρόπο παραγωγής του οποίου η λειτουργία (και ο «σκοπός») είναι η παραγωγή (περισσότερου του αρχικού) χρήματος.

⁷ Η μισθωτή εργασία ήταν διαδεδομένη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, αλλά θεωρείτο ως μορφή (εθελο)δουλείας: «Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, όπως γνωρίζουμε από τα κατάστιχα του Ερεχθείου, ένα ύψος μισθού μιας δραχμής ημερησίως ήταν συνηθισμένο. Η ημερήσια πληρωμή των ναυτών ήταν επίσης μεταξύ μιας δραχμής ημερησίως [...] και μισής δραχμής [...] και η ημερήσια πληρωμή των δικαστών [dicasts: ταυτόχρονα δικαστές και ένορκoi] ήταν μισή δραχμή από το 425 και μετά» (Ste. Croix, G.E.M., de. (2004) *Athenian Democratic Origins and other Essays*, Oxford: Oxford University Press: 43).

«Οι φτωχότερες γυναίκες της Αθήνας και, πιθανότατα, άλλων πόλεων εργάζονταν επίσης για μισθούς» (Kyrtatas, Dimitris (2011) “Slavery and Economy in the Greek World”, in Bradley Keith and Paul Cartledge (eds.), *The Cambridge World History of Slavery*, Cambridge: Cambridge University Press: 105).

Σε μεγάλο βαθμό, μισθωτοί έκτισαν την Ακρόπολη: «Στην πραγματικότητα καταχωρούν καταλόγους πληρωμής “μισθωμάτων” - μισθών σε προσληφθέντες εργάτες, όχι πληρωμές προς αναδόχους [εργολάβους: contractors]»

μεταγγίσουν το κρασί σε υδρίες συγκεκριμένου μεγέθους ή όγκου, θα τις φορτώσουν στο πλοίο, οι ναυτικοί θα πλεύσουν με το πλοίο προς τη Μήλο κτλ. Τελικά, πουλά τις υδρίες με το κρασί και στα χέρια του περιέρχεται ένα πρόσθετο χρηματικό ποσό πέραν του αρχικού, ΔΧ.

Η ίδια διαδικασία επαναλαμβάνεται, βέβαια, ξανά και ξανά, εφόσον οι καταναλωτές κρασιού στη Μήλο (και σε άλλες αρχαίες πόλεις) εξακολουθούν να καταναλώνουν αθηναϊκό κρασί. Σύμφωνα με τα λόγια του Αριστοτέλη:

«Δεν υπάρχει όριο στο σκοπό που επιδιώκει και ο σκοπός που επιδιώκει είναι ο πλούτος του είδους που αναφέραμε [...] η απλή απόκτηση νομίσματος».

«Ενδιαφέρεται μόνο για την απόκτηση ενός χρηματικού ποσού, και αυτό μόνο μέσω της μεθόδου της ανταλλαγής εμπορευμάτων»

«όλοι όσοι επιδίδονται στην απόκτηση αυξάνουν το χρηματικό ποσό χωρίς όρια ή σταματημό» (Αριστοτέλης, παρατίθεται σε Meikle Scott 2000 *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*: 83).

Καίτοι ο «προκαπιταλιστής χρηματοπαραγωγός» του παραδείγματός μας χρησιμοποιεί στην «επιχείρησή» του εργασία δούλων, μιλάμε για έναν ιδιαίτερο τρόπο παραγωγής και όχι για τον κυρίαρχο την εποχή εκείνη κλασικό δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής, διότι στην περίπτωση αυτή το «αφεντικό» (κατά κανόνα μέτοικος και επομένως μη πολίτης), καίτοι παράγει με την εργασία δούλων (δουλοκτήτης), *συγκεντρώνει και την κατοχή των μέσων παραγωγής* (διεύθυνση και έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας). Πρόκειται, επομένως, για έναν τρόπο παραγωγής διαφορετικό από τον κλασικό δουλοκτητικό.

Ο Μαρξ περιγράφει ως εξής τον επιχειρηματικό-δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής, διαφοροποιώντας τον ταυτόχρονα από τον κλασικό («πατριαρχικό» όπως τον ονομάζει) δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής:

«Σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς, στους οποίους η δουλοκτητική οικονομία (όχι η πατριαρχική, αλλά όπως διαμορφώθηκε αργότερα στην Ελλάδα και στη Ρώμη), υπάρχει σαν μέσο πλουτισμού, όπου λοιπόν το χρήμα είναι μέσο ιδιοποίησης ξένης εργασίας με την αγορά δούλων, γης, κλπ., το χρήμα, ακριβώς γιατί μπορεί να επενδυθεί με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να αξιοποιηθεί σαν κεφάλαιο, γίνεται τοκοφόρο» (Μαρξ 1978-β: 742).

(Alison Burford “The Builders of the Parthenon” *Greece & Rome*, Cambridge University Press: 28).

Η συγκέντρωση τόσο της κυριότητας, όσο και της κατοχής, στα χέρια του «χρηματοπαραγωγού-ιδιοκτήτη» συνιστά μία «ομοιότητα» που επιτρέπει τη συνύπαρξη του χρηματοπαραγωγικού-δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, και μετατρέπεται σε στήριγμά του κυρίως κατά τα αρχικά ιστορικά στάδια κυριαρχίας του ΚΤΠ, όταν η μισθιακή σχέση δεν έχει πλήρως εμπεδωθεί.⁸

«Εδουάρδος Στ': Ένας νόμος του πρώτου έτους της βασιλείας του, 1547, ορίζει πως, αν κάποιος αρνιέται να εργαστεί, πρέπει να δίνεται σκλάβος στο πρόσωπο που τον κατάγγειλε σαν αργόσχολο. Ο αφέντης πρέπει να τρέφει το σκλάβο του [...] Έχει το δικαίωμα να τον βάζει να κάνει οποιαδήποτε εργασία, όσο αηδιαστική κι αν είναι, μαστιγώνοντας κι αλυσοδεώντάς τον. Αν ο σκλάβος λείπει 15 μέρες, πρέπει να καταδικαστεί σε ισόβια σκλαβιά και με πυρακτωμένο σίδερο να χαραχθεί στο μέτωπο ή στο μάγουλό του το γράμμα "S", αν φύγει για τρίτη φορά, εκτελείται σαν ένοχος εσχάτης προδοσίας. Ο αφέντης του μπορεί να τον πουλήσει, να τον κληροδοτήσει και να τον εκμισθώσει σαν δούλο, απaráλλαχτα όπως και κάθε άλλο κινητό αγαθό ή ζώο. Οι σκλάβοι εκτελούνται επίσης, αν επιχειρήσουν κάτι ενάντια στον αφέντη τους. Ο καθένας έχει το δικαίωμα να παίρνει τα παιδιά των αλητών και να τα χρησιμοποιεί σαν μαθητευόμενους, τους νέους ως 24 χρονών και τα κορίτσια ως 20. Αν δραπετεύσουν, υποχρεώνονται ως αυτή την ηλικία να είναι σκλάβοι των μαστόρων τους που έχουν το δικαίωμα να τους αλυσοδέουν, να τους μαστιγώνουν κλπ. κατά βούληση. Κάθε μάστορας έχει το δικαίωμα να περνάει ένα σιδερένιο χαλκά στο λαιμό, στα χέρια ή στα πόδια του σκλάβου του, για να μπορεί να τον γνωρίζει πιο εύκολα και για να τον κρατάει πιο σίγουρα» (Μαρξ 1978-α: 759).

Συνοψίζοντας ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ) και ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα είναι συνώνυμες ή ταυτόσημες *μόνο* εάν σε μια κοινωνία (έναν κοινωνικό σχηματισμό) ο ΚΤΠ είναι κυρίαρχος. Όμως, σε μια κοινωνία όπου ο ΚΤΠ δεν κυριαρχεί, οι δύο έννοιες δεν ταυτίζονται. Για παράδειγμα σε μια κοινωνία που ως κοινωνικό σύστημα κυριαρχεί η φεουδαρχία ή ο ασιατικός τρόπος παραγωγής, επομένως σε μια φεουδαρχική ή «ασιατική» κοινωνία, μπορεί να υπάρχουν καπιταλιστικοί θύλακες (παραγωγικές σχέσεις που ανάγονται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής), όπως επίσης θύλακες του χρηματοπαραγωγικού δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής.

Σε αυτή την περίπτωση, και μιλώντας μόνο για τις καπιταλιστικές σχέσεις, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει *αναδυθεί*, αλλά ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα δεν έχει κυριαρχήσει.

---

⁸ Βλ. https://mega.nz/#!Hd41BaYb!DvIa773Gf6xK4743_RHQ-CaljTAZROLyZzo3y4mX2yw

Μπορούν λοιπόν τώρα τα διατυπωθούν τα εξής (μεταξύ άλλων) ερωτήματα:

Πότε και πώς πρωτοεμφανίζεται ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής;

Πώς διαδίδεται από τη μια περιοχή στην άλλη; Πότε κάνει την εμφάνισή του στην Ελλάδα ή στον γεωγραφικό χώρο που ιδρύθηκε το ελληνικό κράτος, ή στις περιοχές που ζούσαν ελληνικοί πληθυσμοί;